

А. М. Пискун,

аспірант, Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України, м. Київ

ORCID ID: 0000-0002-5616-3648

DOI: 10.32702/2306-6806.2021.4.143

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ ТА КОРУПЦІЇ

L. Pyskun,

Postgraduate student, Ukrainian State Employment Service Training Institute (Kyiv)

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE SHADOW ECONOMY AND CORRUPTION STUDIES

Систематизовано теоретико-методологічні основи дослідження тіньової економіки та корупції. З огляду на те, що тіньова економіка виникає, функціонує, розширює свої масштаби в просторі й часі в тісному взаємозв'язку із конкретною діяльністю окремих людей та груп, різних організаційних утворень у сфері виробництва, обігу, у статті пропонується аналізувати причини девіантної поведінки, що призводять до тінізації економіки та поширення корупційних діянь.

У статті здійснено оцінку рівня тіньової економіки з позицій дотримання індикаторів економічної безпеки, які визначено наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі від 29 жовтня 2013 року № 1277 "Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України". Аналіз зміни показника "рівень тінізації економіки" показав, що рівень тіньової економіки в Україні перебуває виключно в критичному діапазоні порогових значень макроекономічної безпеки, що підтверджує необхідність детального аналізу чинників формування тіньової економіки та посилення впливу держави на викорінення причин тінізації економічних відносин та удосконалення антикорупційної політики.

Зроблено висновок, що дослідження тіньової економіки та корупції лише на емпіричній базі із використанням статистичних показників і даних опитувань не можуть дати системного уявлення про природу й сутність цих суспільно небезпечних явищ. У дослідженні наголошено на тому, що системну платформу розуміння може сформувавши лише теорія, оскільки основними її завданнями є узагальнення, цілісне пояснення закономірностей, визначення засобів і методів впливів на тіньову економіку і корупцію, формування напрямів антикорупційної політики як складової детінізації економіки тощо. Систематизовано основні положення теорій, які пояснюють природу тіньової економіки на основі неокласичної, інституціональної, неоінституціональної, ліберальної теорій, теорії економічних систем. Для пояснення мотивів поведінки суб'єктів тіньової економіки та природи корупційних діянь досліджено також такі теорії: теорія статусної ренти, теорія привілеїв, теорія "принципал-агент", теорія транзакцій (транзакційних витрат), теорія "витрати-вигоди", теорії в сфері відкритості, гласності, прозорості.

У статті підкреслено, що зважаючи на високий рівень тінізації економічних відносин, доцільною і обґрунтованою є ініціатива щодо детінізації доходів громадян України та проведення з 1 липня 2021 року до 1 липня 2022 року одноразового (спеціального) добровільного декларування активів фізичних осіб із наданням державних гарантій стосовно їх звільнення від адміністративної та кримінальної відповідальності за несплату податків та зборів з доходів, які стали джерелом утворення активів за умов сплати до бюджету спеціального збору.

The theoretical and methodological foundations of studying the causes of the shadow economy and corruption are systematized. Taking into account the fact that the shadow economy arises, functions, expands its scale in space and time in close relationship with the specific activities of individuals and groups, various organizational entities in the sphere of production, circulation, meanwhile, the article suggests analyzing the causes of deviant behavior that lead to the shadowing of the economy and the spread of corruption acts.

The article assesses the level of the shadow economy from the point of view of compliance with economic security indicators, which are defined by the executive order of the Ministry of economic development and trade on October 29, 2013 № 1277 "on approval of methodological recommendations for estimating the level of economic safety of Ukraine". Evaluation of the change in the indicator "shadowing of economy level" showed that since 2010, the level of the shadow economy in Ukraine is exclusively in the critical range of thresholds for macroeconomic security, which confirms the demand for a detailed analysis of the factors of formation of the shadow economy and strengthening the influence of the state on the liquidation of the considerations of shadowing economic relations and improving anti-corruption policy.

It is concluded that studies of the shadow economy and corruption only on an empirical basis using statistical indicators and survey data cannot give a systematic idea of the nature and essence of these socially dangerous phenomena. The research notes that the system platform of realization can only be formed by theory, since its main tasks are generalization, holistic explanation of patterns, determination of means and methods of influencing the shadow economy and corruption, formation of directions of anti-corruption policy as a component of economic unshadowing, etcetera. The main provisions of theories explaining the nature of the shadow economy based on neoclassical, institutional, neo-institutional, liberal theories, and the theory of economic systems are codified. To explain the patterns of the behavior of shadow economy entities and the nature of corruption acts, such theories as: the theory of status rent, the theory of privileges, the theory of "principal-agent", the theory of transactions (transaction costs), the theory of "costs-benefits", theories in the field of openness, publicity, transparency are also studied.

The article emphasizes that despite the high level of shadowing of economic relations, it is appropriate and justified to take the initiative to unshadow the income of citizens of Ukraine and conduct from July 1, 2021 to July 1, 2022 a one-time (Special) Voluntary Declaration of assets of individuals with the provision of state guarantees regarding their exemption from administrative and criminal liability for non-payment of taxes and fees from income that became the source of asset formation under the conditions of payment to the budget of a special fees.

Ключові слова: тіньова економіка, корупція, девіантна поведінка, норми та правила поведінки, легітимізація економіки, легалізація доходів, антикорупційна політика.

Key words: shadow economy, corruption, deviant behavior, norms and rules of behavior, legitimization of income, anti-corruption policy.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Починаючи з другої половини ХХ ст. експерти та вчені активно вивчають проблематику існування тіньової економіки, її дефініції, причини появи та умови поширення в різних сферах економічної діяльності та суспільних відносин. Посилення уваги пояснюється тим, що масштаби тіньової економіки негативно відображаються на соціально-економічному розвитку країни, кардинально впливають на обсяги та структуру ВВП, формування доходів бюджету, стан конкурентоспроможності та інвестиційну привабливість країни, рівень життя членів суспільства тощо. Тінізація економіки створює фінансові підстави для корупції, поглиблює структурні деформації та диспропорції економічного розвитку, знижує можливості демократизації суспільства, послаблює перспективи європейської інтеграції України. Зважаючи на це, особливо важливим є вивчення теоретико-методологічних основ існування тіньової економіки та пов'язаної з нею корупції.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Вивченню причин тінізації економіки та проявів корупції приділили увагу такі зарубіжні вчені: Г. Беккер, Р. Вайсберг, Г. Гросман, П. Гутманн, Т. Еггерсон, Р. Коуз, Р. Клітгард, Д. Норт, С. Роуз-Аккерман, В. Рутгайзер, Е. де Сото, В. Танзі, Е. Фейг, Ф. Шнайдер та інші.

Дослідження проблематики тінізації економіки та корупції знайшло відображення у працях вітчизняних науковців, таких як: А. Базилюк, О. Барановський, З. Варналій, О. Власюк, П. Гаман, О. Головка, А. Дука, М. Єрмошенко, Т. Ковальчук, В. Мандибура, В. Мунтіян, Р. Пустовійт, С. П'ясецька-Устич, О. Турчинов, Ю. Харазішвілі та інших.

МЕТА СТАТТІ

Метою статті є систематизація теоретико-методологічних основ дослідження причин і мотивів тіньової економіки та корупції.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Тіньова економіка виникає, функціонує, розширює свої масштаби в просторі й часі в тісному взаємозв'язку із конкретною діяльністю окремих індивідів, груп людей, різних організаційних утворень в сфері виробництва, обігу тощо. Тому пізнання суті і природи тіньової економіки й корупції доцільно здійснювати на базі використання поведінкового підходу, який можна охарактеризувати з позиції свідомого порушення певних правил і норм. Поведінка індивіда або групи людей, яка не відповідає загальноприйнятим нормам і є причиною порушення цих норм, називається девіантною поведінкою. Слід підкреслити, що необхідність дослідження проблем

Таблиця 1. Оцінки індикатора тінізації економіки в критеріях макроекономічної безпеки в Україні

Індикатор	Діапазони характеристичних значень індикатору, що визначає рівень макроекономічної безпеки				
	оптимально	задовільно	незадовільно	небезпечно	критично
Рівень тінізації економіки, відсотків ВВП	13	18	22	25	30

Джерело: складено на основі [7].

девіантної поведінки та її корекції все більше набирає актуальності. Під час роздержавлення власності, лібералізації економічних відносин, розбудови ринкового та конкурентного середовища в суспільстві не завжди вдається забезпечити досягнення високих матеріальних умов життя людей на принципах моральності та справедливості. Часто нечіткість, розмитість норм і правил поведінки, слабка соціальна саморегуляція індивіда або груп людей викривляють духовні й культурні основи високоморальної поведінки. Розрив між прагненням до швидкого зростання матеріального добробуту на фоні відсутності чітких правил поведінки та механізмів стримування, призвів до появи прошарку людей, які заволоділи багатством і значними доходами, що отримали у неформальний, прихований і, навіть, підпільний (кримінальний) спосіб. З метою детінізації доходів громадян України, здобутих не кримінальним шляхом, з 1 липня 2021 року до 1 липня 2022 року передбачається проведення одноразового (спеціального) добровільного декларування активів фізичних осіб. Для цього планується проведення кампанії з добровільного декларування активів фізичних осіб із наданням державних гарантій стосовно їх звільнення від адміністративної та кримінальної відповідальності за несплату податків та зборів з доходів, які стали джерелом утворення активів. При цьому декларанти мають сплатити до бюджету спеціальний збір.

З метою реалізації таких заходів у Верховну Раду України внесено:

проект Закону України "Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо стимулювання детінізації доходів та підвищення податкової культури громадян шляхом запровадження добровільного декларування фізичними особами належних їм активів та сплати одноразового збору до бюджету", який розроблено з метою детінізації економіки, створення передумов для подальшої імплементації в Україні Плану протидії розмиванню бази оподаткування та виведенню прибутку з-під оподаткування (Плану дій BEPS), який розроблено Організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) для боротьби з розмиванням бази оподаткування і переміщенням прибутків за кордон, а також заходів з лібералізації валютного регулювання [1];

проект Закону України "Про внесення зміни до статті 29 Бюджетного кодексу України" з метою врегулювання питань у сфері бюджетних правовідносин, необхідних для забезпечення проведення в Україні одноразового (спеціального) добровільного декларування фізичними особами своїх активів [2];

проект Закону України "Про внесення зміни до статті 16 Закону України "Про валюту і валютні операції" з метою створення передумов для подальшої імплементації в Україні Плану протидії розмиванню бази оподаткування та виведенню прибутку з-під оподаткування, який був розроблений Організацією економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) [3];

проект Закону України "Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України" [4].

Варто підкреслити, що такі кроки можна характеризувати як раціональні та обгрунтовані з огляду на те, що за експертними оцінками щорічно тіньові операції з фінансовими ресурсами та активами в Україні сягнули 37—40 млрд дол. США [5], зокрема серед них:

операції з офшорами — 6 млрд дол. США;
незаконний видобуток корисних копалин — 5 млрд дол. США;

заробітна плата в "конвертах" — 6 млрд дол. США;
тіньова здача землі в оренду — 0,5 млрд дол. США;
державні закупівлі — 3 млрд дол. США;
необгрунтовані збитки державних підприємств — 6 млрд дол. США;

корупція на митниці та несплата акцизу — 4 млрд дол. США;

приховування операцій з ПДВ — 6 млрд дол. США.
За розрахунками Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України у 2019 році рівень тіньової економіки дорівнював 29% ВВП, у I кварталі 2020 року — 31% [6].

Для оцінки рівня тіньової економіки передбачено використання індикаторів економічної безпеки, які визначено наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі від 29 жовтня 2013 року № 1277 "Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України" [7]. Слід підкреслити, що інтегральний індекс економічної безпеки складається з 9 середньозважених субіндексів (складових економічної безпеки): виробнича безпека, демографічна безпека, енергетична безпека, зовнішньоекономічна безпека, інвестиційно-інноваційна безпека, макроекономічна безпека, продовольча безпека, соціальна безпека, фінансова безпека.

Пакет індикаторів макроекономічної безпеки, які визначено в "Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України", включає показник "Рівень тінізації економіки, у % до ВВП". Варто зазначити, що індикатор макроекономічної безпеки, який включає показник тінізації економіки, встановлює певні діапазони характеристик індикаторів, що створює можливість для оцінки рівня тіньової економіки у форматі "оптимально", "задовільно", "незадовільно", "небезпечно", "критично" (табл. 1, 2).

Як показав аналіз зміни показника "рівень тінізації економіки" (табл. 2), у рамках характеристик індикаторів, що визначають стан дотримання макроекономічної безпеки, рівень тінізації економіки з 2010 року (за винятком 2019 року) перебуває виключно в критичному діапазоні порогових значень, що підтверджує необхідність детального аналізу чинників формування тіньової економіки, а також посилення впливу держави з метою її суттєвого зниження.

Водночас, на нашу думку, дослідження тіньової економіки та корупції лише на емпіричній базі з використанням статистичних показників і даних опитувань не можуть дати системного уявлення про природу й сутність цих суспільно небезпечних явищ. Завдяки кількісному аналізу та узагальненню показників щодо тіньової економіки та корупційних діянь можна виявити причинно-наслідкові зв'язки, але системну платформу розуміння може сформувати лише теорія, оскільки основними її завданнями є узагальнення, цілісне пояс-

Таблиця 2. Рівень тіньової економіки в Україні, % до ВВП

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Інтегральний показник рівня тіньової економіки	36	32	31	31	38	36	35	34	30	29	31
Зміни рівня тіньової економіки до критичного значення показника, відсоткові пункти	+ 6	+ 2	+ 1	+ 1	+ 8	+ 6	+ 5	+ 4	0	-1	+ 1

Джерело: узагальнено на основі [7].

нення закономірностей, визначення засобів і методів впливів на тіньову економіку і корупцію, формування напрямів антикорупційної політики та детінізації економіки тощо.

У наукових дискурсах складність, багатофункціональність, різноманітність категорії "тіньова економіка" та система притаманних їй відносин розглядається на основі неокласичної, інституціональної, неоінституціональної, ліберальної теорій, теорії економічних систем.

Зокрема, неокласична теорія тіньову економіку трактує в контексті раціональної поведінки економічних агентів, що мають на меті отримати максимально можливий дохід при обмежених ресурсах із урахуванням ризиків, які виникають під час організації та здійснення тіньової діяльності. При цьому блага від злочинної діяльності отримуються завдяки свідомому рішенню порушувати закон. Правопорушник порівнює одночасно і витрати і блага від своїх злочинних дій, які значно вищі, ніж витрати. Слід підкреслити, що в неокласичній теорії вивчається особиста поведінка індивіда, але не звертається увага на те, що будь-яка людина є членом спільноти, і тому її корупційні наміри та діяння можуть бути засуджені як аморальні, протизаконні та неприпустимі.

На відміну від неокласики, в рамках інституціонального підходу, корупція розглядається з позиції взаємодії людей в соціальному середовищі. Тому до основних факторів, що стримують корупцію в суспільстві, представники інституціонального напрямку відносять: мораль, ідеологію, соціальні норми, родинні традиції, професійну етику, корпоративну культуру, релігію тощо [8, с. 23]. Інституціональний підхід пояснює механізм контрактної взаємодії між агентами та інституціями в корупційних діяннях, до яких вони можуть вдаватися з метою отримання неправомірної вигоди. Оскільки інституціоналізм як теорія знаходиться на стику соціології та економіки, на інституціональній теоретичній платформі в останній третині ХХ ст. сформувався більш системне бачення тіньової економіки [9, с. 63].

У свою чергу представники неоінституціональної теорії, пояснюючи причини тіньової економіки, звертають увагу на те, що існує тісний зв'язок між "правилами гри", які визначають та обмежують господарську діяльність економічних агентів. Е. Фейг [10] висловив думку, що основним фактором, який визначає успіх створення і функціонування ефективної ринкової економіки, є ступінь узгодженості формальних та неформальних норм, а при їх неузгодженості створюються стимули й мотиви для переходу в нелегальну економіку.

Слід підкреслити, що необхідність дотримання "правил гри" ґрунтується на доктрині комплаєнсу (англ. compliance), що означає добровільну згоду виконувати внутрішні та зовнішні правила, вимоги, норми, стандарти, закони. Це стосується таких питань, як дотримання стандартів поведінки на ринку, не допущення конфлікту інтересів, прояву толерантності до клієнтів, співробітників; забезпечення відповідності діяльності компанії чинному законодавству; протидії легалізації доходів,

отриманих злочинним шляхом; попередження шахрайства й корупції.

Підприємці є елементами формального (офіційного) сектора економіки тоді, коли їх дії відповідають встановленим "правилам гри" і захищені нормами законодавства. Коли ж підприємці не дотримуються цих правил, вони розглядаються як елементи неформального (тіньового) сектора економіки. При цьому створюються різного рівня інститути впливу для отримання ренти. У функціональній структурі суспільства умовно виділяється 4 сектори: 1) урядові організації; 2) комерційні і ринкові структури (бізнес); 3) неурядові, некомерційні організації; 4) тіньові формування, спільноти, асоціації. Між цими секторами існують тіньові економічні відносини, які характеризуються нерозривністю між собою та їх сегментарним взаємопроникненням. Координація (впорядкованість по горизонталі) і субординація (впорядкованість по вертикалі) властиві сучасній тіньовій економіці, тому тіньова економіка не тільки ієрархічна, але й мережева структура [9, с. 60, 64]. Е. де Сото зробив вагомий внесок в дослідження ролі та значення неформальної економіки й тіньових економічних відносин. Основною причиною розростання неформального (тіньового) сектора, на його думку, є бюрократичні процедури, що перешкоджають розвитку конкуренції.

Варто підкреслити, що саме в рамках неоінституціональної школи сформувався системний підхід до дослідження феномена корупції як економічної категорії та предмету економічного аналізу. Зазначений підхід був започаткований юристом Сюзан Роуз-Аккерман, яка вивчала корупцію у зв'язку із поширенням злочинності. С. Роуз-Аккерман трактує корупцію як "...різновид економічної поведінки в умовах ризику, обумовленого винятком злочину і можливим покаранням за нього..." [11]. Слід звернути увагу, що С. Роуз-Аккерман, досліджуючи корупцію з позицій системного економічного аналізу, не відділяє хабарництво від корупції, підкреслюючи те, що вони є однаково небезпечними для суспільства явищами. За оцінкою МВФ, щорічна сума хабарів у світі становить не менше 2 трлн дол. США, а Європейська Комісія оцінила щорічні втрати економіки від корупції в країнах-членах ЄС приблизно в 120 млрд євро [8, с. 22].

Корупція виступає одним із способів рентоорієнтованої поведінки осіб, які шукають вигоду від державних обмежень, що регулюють і контролюють правила функціонування ринку [12]. На базі неоінституціонального підходу корупція розглядається як форма нелегальної рентоорієнтованої поведінки, де можливість утворення ренти випливає із факту володіння певним ресурсом і його обмеженою пропозицією. Таким ресурсом для корупціонерів із владних інституцій виступає доступ до державних фінансових та інвестиційних ресурсів [13].

Ураховуючи широкомасштабність і різноманітність корупції, Р. Клітгард запропонував загальновідому "формулу корупції" [14, с. 84, 94], де Корупція = влада монополій + свобода дій (дискреція) — підзвітність. Р. Клітгард зазначає, що зменшення корупційних можливостей можливе шляхом уникнення ситуацій, коли чиновник має монополійні повноваження, підкріплені дис-

креційним правом в умовах загально низького рівня підзвітності.

Варто також коротко навести теорію класичного лібералізму, де корупція трактується як явище, що є наслідком неефективного державного управління економікою та провалів ринкового механізму. Виходячи з цього, корупція виступає як суспільне антиблаго, що приносить шкоду всім членам суспільства та розвитку національної економіки.

З точки зору теорії економічних систем, можна відмітити, що тіньова економіка як різнобічне соціально-економічне явище характеризується системними властивостями. На думку групи вчених [15, с. 9—10], тіньова економіка набуває системних властивостей, оскільки: притаманна усім економічним системам; неможливо чітко визначити її масштаб через постійне перетікання в офіційну економіку й зворотньо в тіньову; створюється широка мережа тіньових структур, що провокує її поширення в просторі й часі; формуються стійкі зв'язки й відносини в середині тіньової економіки, що забезпечують її цілісність; має місце спільна мотивація тіньової й легальної економіки через стимули отримувати прибутки, у разі тіньової економіки — здебільшого аморальним і злочинним шляхом; дуальний характер тіньової економіки, що полягає в конструктивних і деструктивних її впливах на бізнес. Тому тіньова економіка постійно знаходиться в процесі самовідтворення та самоорганізації.

Для пояснення мотивів поведінки суб'єктів тіньової економіки та природи корупційних діянь доцільно застосовувати такі теорії:

— Теорія статусної ренти визнає те, що саме володіння статусом є головним мотивом у присвоєнні ренти від службового положення (а не від знань, досвіду, моральних якостей та ін.). Статусна рента асоціюється в основному з можливостями використання державних повноважень для отримання додаткового доходу державними службовцями [16]. Прецедентом отримання статусної (корупційно завищеної) ренти є встановлення легальної надвисокої заробітної плати окремим посадовим особам. При цьому аргументація призначення "захарної" заробітної плати через необхідність запобігання корупції (щоб не було у чиновників спокуси брати хабарі) входить у протиріччя з методами оцінки ефективності управління і є алогічною з позиції додержання соціальної справедливості.

— Теорія привілеїв застосовується для пояснення системних переваг, що отримують індивіди (керівники, група менеджерів, приватних власників, членів товариств) через їх приналежність до тієї чи іншої домінуючої управлінської (монопольно-галузєвої) групи і тому дає їм непропорційно великий, в порівнянні із іншими членами суспільства, доступ до матеріальних ресурсів та інституційної влади, наприклад, у встановленні завищених, економічно необґрунтованих тарифів, зокрема, через значну кількість посередницьких структур в ланцюгу просування товарів (послуг) від виробника до споживача. При цьому привілеї використовуються для власної вигоди на шкоду іншим. Теорія привілеїв застосовується не лише для трактування соціальної нерівності, а й для виявлення та пояснення різних форм неправомірних і несправедливих привілеїв, які можуть мати місце в конкретних ситуаціях.

— Теорія "принципал-агент" (також відома як проблема "принципал-агент") застосовується для пояснення ймовірності корупційних відносин, коли одна особа чи організація ("агент") здатна приймати рішення та/або діє від імені іншої особи чи суб'єкта — "принципала" (довірителя). Часто агенти вмотивовані діяти в своїх інтересах, що суперечать цілям їх принципалів. Теорія "принципал-агент" може застосовуватися в будь-якій ситуації, наприклад, коли одна сторона платить іншій за виконані роботи або надані послуги. Проблема посилюється тоді, коли обидві сторони мають різні інте-

реси та володіють асиметричною інформацією. В ролі принципала може виступати будь-який державний орган, держава чи суспільство загалом. За допомогою моделі "принципал-агент" корупційна поведінка детально описана в роботах Т. Еггертсона [17].

— Теорія транзакцій (транзакційних витрат) застосовується в процесі економічного аналізу корупції та обчисленні її розмірів. При цьому до складу витрат включаються витрати на хабарі, втрати часу через тяганину, зайві бюрократичні процедури, нечіткість ідентифікації прав власності тощо.

— Теорія "витрати-вигоди" дозволяє здійснити економічний аналіз правопорушень на основі зіставлення вигод і витрат від здійснення корупційних діянь. Зокрема, Г. Беккер аналізував злочинність як діяльність раціонального індивіду, що максимізує свою вигоду і наголошував на тому, що кожна людина застосовує економічний підхід до аналізу вибору на основі співставлення вигод і витрат [18, с. 83, 85, 592], що має місце під час свідомої організації та здійснення економічних злочинів.

— Теорії в сфері відкритості, гласності, прозорості дозволяють ефективно протидіяти корупційним проявам шляхом посилення контролю з боку громадянського суспільства за діями органів влади. Зазначені теорії входять до складу теорій антикорупційної політики і допомагають суспільству володіти інформацією щодо поширення корупції та масштабів тіньової економіки.

На наш погляд, особлива увага має бути приділена дослідженню тіньової економіки, яка, за висновками вчених, являє собою складне соціально-економічне явище, що є сукупністю неконтрольованих і нерегульованих як протиправних, так і законних, але аморальних економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності з приводу отримання прибутку шляхом приховування доходів й ухилення від сплати податків. Вчені підкреслюють, що тіньова економіка має три складові: неформальну, приховану й підпільну (кримінальну) економіку [15, с. 11]. Слід також звернути увагу на те, що неформальну економіку утворюють нерегламентовані виробництво товарів і надання послуг; прихована економіка — це легальне виробництво та продаж необлікованих товарів і послуг; підпільна (кримінальна) економіка — заборонені види діяльності (корупція, наркоторгівля тощо).

Як вже зазначалося, тіньова економіка формує фінансово-економічні підстави для корупційних діянь. Тому тіньову економіку не слід відділяти від корупції, а варто їх розглядати у взаємопов'язаному ланцюгу небезпечних явищ, що перешкоджають розвитку суспільства. На думку науковців, рівень корупції можна знизити лише шляхом: а) попередження корупційних правопорушень; б) створення правового механізму, який перешкоджає підкупу осіб, що мають публічний статус; в) забезпечення відповідальності за корупційні правопорушення в усіх випадках, безпосередньо передбачених нормативно-правовими актами; г) відшкодування збитків, заподіяних корупційними правопорушеннями [19, с. 6]. Також науковцями пропонується здійснювати моніторинг корупційних факторів та проводити оцінку ефективності заходів антикорупційної політики. Важливим є також формування в суспільстві антикорупційної свідомості; сприяння повноцінній реалізації прав громадян і організацій на доступ до інформації про факти корупції, а також на їх вільне висвітлення в засобах масової інформації тощо. Цілком погоджуючись із такими кроками [19], вважаємо за необхідне посилити боротьбу державних органів із причинами тіньової економіки і розглядати ці завдання в контексті протидії корупції. Це особливо важливо, оскільки зниження рівня тіньової економіки на основі створення передумов для ведення легальної економічної діяльності та усунення чинників, які провокують корупцію, сприятиме стабільному економічному зростанню, збільшенню

доходів бюджетів всіх рівнів, покращенню соціальних стандартів та якості життя громадян.

ВИСНОВКИ

Рівень тінізації економіки в Україні знаходиться в критичному діапазоні порогових значень макроекономічної безпеки (від 30 до 38% до ВВП). Це може означати, що в нашій державі існує як неформальна, так і прихована і нелегальна (кримінальна) складові тіньової економіки. Водночас, з огляду на те, що тіньова економіка є поширеною в різних країнах світу, в "Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України" встановлено такі діапазони характеристик індикаторів тіньової економіки: "оптимально" — 13% ВВП, "задовільно" — 18%, "незадовільно" — 22%, "небезпечно" — 25%, "критично" — 30% ВВП. Слід підкреслити, що показники тіньової економіки в Україні знаходяться в небезпечних та критичних межах. Це підтверджує необхідність детального аналізу чинників формування тіньової економіки та посилення впливу держави на викорінення причин тінізації економічних відносин та корупції.

Водночас для системного розуміння суті, причин появи, мотивів тіньової діяльності та корупційних діянь доцільно вивчати ці небезпечні для суспільства явища із застосуванням теорії, оскільки основними її завданнями є узагальнення, цілісне пояснення закономірностей, визначення засобів і методів впливів на тіньову економіку і корупцію, формування напрямів протидії корупції та зниження рівня тінізації економіки. Теоретичним базисом, що пояснює природу тіньової економіки є підходи, які сформовані в неокласичній, інституціональній, неоінституціональній, ліберальній теоріях, теорії економічних систем. Для пояснення мотивів поведінки суб'єктів тіньової економіки та природи корупційних діянь пропонується застосовувати також такі теорії, як: теорія статусної ренти, теорія привілеїв, теорія "принципал-агент", теорія транзакційних витрат, теорія "витрати-вигоди", теорії в сфері відкритості, гласності, прозорості. На методологічній платформі зазначених теорій можна сформулювати цілісне бачення причин функціонування тіньової економіки та корупції як взаємопов'язаних соціально-економічних явищ, що притаманні усім економічним системам, поширюються у просторі й часі за рахунок створення масштабної тіньової мережі, залучення нових сфер та операцій до тіньової діяльності. Зазначені теорії допоможуть також охарактеризувати особливості дуального характеру тіньової економіки, що полягає в конструктивних і деструктивних її впливах на бізнес. Теорія може дати пояснення причин, чому тіньова економіка постійно знаходиться в процесі самовідтворення та самоорганізації. Зазначені аспекти є дуже важливими в процесі визначення напрямів боротьби держави із тіньовою економікою та поширенням корупції. Поєднання теоретичних і емпіричних досліджень можуть створити дієву платформу для отримання якісного результату в напрямі зниження рівня тіньової економіки та проявів корупції.

Література:

1. Проект Закону України від 25.02.2021 № 5153 "Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо стимулювання детінізації доходів та підвищення податкової культури громадян шляхом запровадження добровільного декларування фізичними особами належних їм активів та сплати одноразового збору до бюджету". URL: <https://rada.gov.ua>
2. Проект Закону України від 25.02.2021 № 5154 "Про внесення змін до статті 29 Бюджетного кодексу України у зв'язку із внесенням змін до Податкового кодексу України щодо стимулювання детінізації доходів та підвищення податкової культури громадян шляхом

запровадження добровільного декларування фізичними особами належних їм активів та сплати одноразового збору до бюджету". URL: <https://rada.gov.ua>

3. Проект Закону України від 25.02.2021 № 5155 "Про внесення змін до статті 16 Закону України "Про валюту і валютні операції" у зв'язку із внесенням змін до Податкового кодексу України щодо стимулювання детінізації доходів та підвищення податкової культури громадян шляхом запровадження добровільного декларування фізичними особами належних їм активів та сплати одноразового збору до бюджету". URL: <https://rada.gov.ua>

4. Проект Закону України від 25.02.2021 № 5156 "Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України у зв'язку із внесенням змін до Податкового кодексу України щодо стимулювання детінізації доходів та підвищення податкової культури громадян шляхом запровадження добровільного декларування фізичними особами належних їм активів та сплати одноразового збору до бюджету". URL: <https://rada.gov.ua>

5. Українцям показали мільярдні збитки від корупції. URL: <http://hvylyla.net> > news > 226445-ukraincam-pokazali-millia

6. Загальні тенденції тіньової економіки в Україні. Мінекономіки, 2020, 9 с. URL: <https://me.gov.ua>

7. Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі від 29 жовтня 2013 року № 1277 "Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України". URL: <http://zakon.gov.ua>

8. П'ясецька-Устич С.В. Теоретичні аспекти аналізу корупції як системного явища в сучасній українській економіці // Причорноморські економічні студії. Вип. 28-1. 2018. С. 19—26.

9. Буров В.Ю. Теоретические основы исследования теневой экономики: ретроспективный анализ // Теневая экономика. 2017. Т. 1. № 2. С. 57—72. doi: 10.18334/tek.1.2.3771

10. Feige E.L. Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economics Approach // World Development. 1990. № 7. p. 989—1002.

11. Rose-Ackerman S. The Economics of Corruption / S. Rose-Ackerman // Journal of Public Economics. Vol. 4. № 2. P. 187—203.

12. Helping Countries Combat Corruption: The Role of the World Bank. Poverty Reduction and Economic Management // The World Bank. September, 1997. P. 8.

13. Бекряшев А.К. Теневая экономика и экономическая преступность. Newasp. URL: <http://newasp.omsk-reg.ru/bekryash/>

14. Klithard R. Pryborkannia koruptsii / R. Klithard; per. V. Horbatko. Kh.: Tarbut Laam, 2006. 244 s.

15. Тіньова економіка в Україні: стан, тенденції, шляхи подолання: аналіт. огляд / [Упоряд.: С.С. Чернявський, В.А. Некрасов, А.В. Титко та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. 152 с.

16. Современные теории коррупции. URL: <http://Google Scholar>

17. Еггертсон Т. Економічна поведінка та інститути / Т. Еггертсон. М.: Справа, 2001. 408 с.

18. Беккер Г. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории / Гэри Стенли Беккер; пер. с англ. Е. Батраковой, Р. Капелюшниковой, О. Шибалкина и др.; сост. научн. ред, послесл. Р.И. Капелюшников, предисл. Н.И. Левина. М.: ГУ-ВШЭ, 2003. 672 с.

19. Гаман П.І. Антикорупційна державна політика: проблеми та перспективи розвитку // Державне управління: удосконалення та розвиток. 2018. № 10. URL: http://www.dy.nauka.com.ua/pdf/10_2018/3.pdf

20. Закон України від 14.10.2014 № 1700 "Про запровадження корупції". URL: <https://rada.gov.ua>

References:

1. Verkhovna Rada of Ukraine (2021), Draft Law "On amendments to the Tax Code of Ukraine to encourage the de-shadowing of incomes and increase the tax culture of citizens by introducing voluntary declaration of assets belonging to individuals and payment of a one-time fee to the budget", available at: <https://rada.gov.ua> (Accessed 20 March 2021).

2. Verkhovna Rada of Ukraine (2021), Draft Law "On amendments to Article 29 of the Budget Code of Ukraine in connection with amendments to the Tax Code of Ukraine to encourage de-shadowing of incomes and increase the tax culture of citizens by introducing voluntary declaration of assets belonging to individuals and payment of a one-time fee to the budget", available at: <https://rada.gov.ua> (Accessed 20 March 2021).

3. Verkhovna Rada of Ukraine (2021), Draft Law "On amending Article 16 of the Law of Ukraine "On Currency and Currency Transactions" in connection with amendments to the Tax Code of Ukraine to encourage de-shadowing of incomes and increase the tax culture of citizens by introducing voluntary declaration of assets belonging to individuals and payment of one-time fee to the budget", available at: <https://rada.gov.ua> (Accessed 20 March 2021).

4. Verkhovna Rada of Ukraine (2021), Draft Law "On amendments to the Code of Ukraine on Administrative Offenses, the Criminal Code of Ukraine and the Criminal Procedure Code of Ukraine in connection with amendments to the Tax Code of Ukraine to stimulate de-shadowing of incomes and increase tax culture of citizens by introducing voluntary declaration of assets belonging to them and payment of a one-time fee to the budget", available at: <https://rada.gov.ua> (Accessed 20 March 2021).

5. hvylya.net (2020), "Ukrainians have been shown billions in losses from corruption", available at: <http://hvylya.net/news/226445-ukraincam-pokazali-millia> (Accessed 20 March 2021).

6. Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine (2020), "General trends of the shadow economy in Ukraine", available at: <https://me.gov.ua> (Accessed 20 March 2021).

7. Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine (2013), "On approval of Methodical recommendations for calculating the level of economic security of Ukraine", available at: <http://zakon.gov.ua> (Accessed 20 March 2021).

8. P'iasets'ka-Ustych, S.V. (2018), "Theoretical aspects of the analysis of corruption as a systemic phenomenon in the modern Ukrainian economy", *Prychornomors'ki ekonomichni studii*, vol. 28-1, pp. 19—26.

9. Burov, V.Yu. (2017), "Theoretical foundations of the shadow economy research: a retrospective analysis", *Tenevaia ekonomika*, vol. 1, no. 2, pp. 57—72. doi: 10.18334/tek.1.2.3771

10. Feige, E.L. (1990), "Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economics Approach", *World Development*, vol. 7, pp. 989—1002.

11. Rose-Ackerman, S. (1975), "The Economics of Corruption", *Journal of Public Economics*, vol. 4, no. 2, pp. 187—203.

12. The World Bank (1997), *Helping Countries Combat Corruption: The Role of the World Bank. Poverty Reduction and Economic Management*, The World Bank, Washington, D.C., U.S.

13. Bekriashev, A.K. (2000), "Shadow economy and economic crime", available at: <http://newasp.omskreg.ru/bekryash/> (Accessed 20 March 2021).

14. Klithaard, R. (2006), *Pryborkannia koruptsii [Taming corruption]*, Tarbut Laam, Kharkiv, Ukraine.

15. Cherniavs'kyj, S.S. Nekrasov, V.A. and Tytko, A.V. (2017), *Tin'ova ekonomika v Ukraini: stan, tendentsii,*

shliakhy podolannia [Shadow economy in Ukraine: state, trends, ways to overcome], Nats. akad. vnutr. sprav, Kyiv, Ukraine.

16. Google Scholar (2021), "Modern theories of corruption", available at: <https://scholar.google.com/> (Accessed 20 March 2021).

17. Ehhertson, T. (2001), *Ekonomichna povedinka ta instytutu [Economic behavior and institutions]*, Sprava, Moscow, Russia.

18. Bekker, H. (2003), *Chelovecheskoe povedenye: ekonomycheskyj podkhod. Yzbrannye trudy po ekonomycheskoj teoryi [Human behavior: an economic approach. Selected Works on Economic Theory]*, HU-VShE, Moscow, Russia.

19. Haman, P.I. (2018), "Anti-corruption state policy: problems and prospects of development", *Derzhavne upravlinnya: udoskonalennya ta rozvytok*, [Online], vol. 10, available at: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1316> (Accessed 20 March 2021). DOI: 10.32702/2307-2156-2018.10.1

20. Verkhovna Rada of Ukraine (2014), *The Law of Ukraine "On prevention of corruption"*, available at: <https://rada.gov.ua> (Accessed 20 March 2021).

Стаття надійшла до редакції 26.03.2021 р.

**ІНВЕСТИЦІЇ.
ПРАКТИКА
ТА ДОСВІД**

www.investplan.com.ua

ISSN 2389-2389

Передплатний індекс: 23892

Науково-практичний журнал

Виходить 24 рази на рік

Журнал включено до переліку наукових фахових видань України (Категорія «Б») з

ЕКОНОМІЧНИХ НАУК та ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

(Наказ Міністерства освіти і науки України № 886 від 02.07.2020)

Спеціальності - 051, 071, 072, 073, 075, 076, 281, 292